Перемога! Перемога! Перемога!

Стійте, хлопці! Держіться, дужче держіться! Бийте!

Ще раз! Ще раз! Ось вона! Хапайте!

Перемога була вже зовсім близько.

Ще одне, останнє зусилля, ще кілька хвилин стійкості — і весь триденний ураган, розбившись об нездоланну людську волю, повернувся б назад і залив би ворога його власною каламутною кров’ю.

Перемога висіла на волосинці. її вже було видно в палаючих танках, в купах трупу, в п’яній розхристаній німецькій контратаці, в громі, й ревищі, і в нестерпному фейєрверкові величезних фосфорних мін.

Мов поранений звір, що витворяє в передсмертну хвилину несамовиті'дикі викрутаси, перед тим як упасти й сконати,— ворог витискав з останніх сил шалений свій стрибок. Навіть не стрибок,— їх просто гнали есесівці кулеметами з тилу.

Перемога висіла на волосинці. Вже рвалася волосинка. Вже ринулись німці вперед під свій кулеметний вогонь, як пропащі самогубці. Вже не вистачало в них пороху. Вже кинуто в бій аеродромну команду, службу зв'язку. Вже дехто спинявся в нестямі посеред пекла вогню. А німецькі офіцери стукали вже себе в розпачі телефонними трубками по собачих своїх, мокрих од холодного поту лобах. Уже заметушились були вони тікати!

Перемога! Ось вона! Бийте їх, проклятих! Не давайте їм очуматися! Ще удар, ще удар! Хапайте перемогу! Держіть її, обіймайте! Ось вона, красуня! Слава, і честь, і горді спогади на все життя!

Та хто його знає,— хвилина вже випала така нещаслива, чи пригода якась надзвичайна, чи інше щось,— тільки не вийшла перемога. Вирвалась, мов жар-птиця, з самих майже рук, полетіла...

Прощай, перемого!.. Так уже створено нашу людину. Всім наділила її природа. І силою, й відвагою, й добротою, і благородством душі, та є в неї часом одна хвороба — не скрізь вистачає їй вправності, наполегливості завершити добре розпочату справу. Нема ще в неї іноді культури розрахунку. Не любить вона точності. Не любить секунди, сантиметри. Від легкої звички до неосяжних можливостей не завжди у неї справний годинник, і колесо, казав той, не завжди кругле.

А сучасна війна вимагає точності. З усіх відомих воєн вона найбільш математична, точна.

Одне слово — не вийшло. Вилетіла перемога.

Прямим винуватцем того, що сталося, був комісар полку Лука Гетьман. Хоробрий був Гетьман чоловік і розумний. Та занадто м'який і добрий, і оці-то домашні якості трохи не загубили були полк, перемогу і добре його ім'я. Йому давно вже треба було пристрелити бодай Макара Деркача і Несвяченого, а піднощика набоїв Сироту перевести на інтендантство, до якого він мав великий нахил. Але по слабості своїй Гетьман не зробив цього, по доброті своїй.

Словом, у роковану мить, коли Гетьман, лежачи в ямі коло убитого полковника Овчаренка, зібрався був подати сигнал до останньої рішучої контратаки, Макарові раптом здалося, що в нього заїв автомат.

— Пропав...— перелякавсь Макар і почав тремтячими пальцями копирсатися в автоматі. Раптом шалена повітряна хвиля підхопила його, крутонула в повітрі і кинула у вирву прямо на Сироту.

— Ай! Макар, це ти? Макар!— застогнав Сирота.

— Га?

— Макар, ми пропали... Я більш не можу... Треба трохи назад. Он, дивись, танки!

— Іди до чортової матері!— закричав не своїм голосом Макар і заметавсь у воронці.— Де мій автомат? Уб'ю!— хрипів він, мов у гарячці.

Сирота вистрибнув з воронки.

Три авіабомби вибухнули в нього перед очима, якраз біля того місця, де лежав комісар, і, пошматувавши в клоччя кількох автоматників, кинули його назад до воронки.

— Макар, комісара вбито!

Макар глянув — Сирота. Зі скажених водянистих очей Сироти повзла на цього чума страху, і вітер здував її, мов куряву, на сусідів.

— Комісара вбито.. Несвячений! Відходимо! Комісара вбито!

Але комісар Лука Гетьман не був убитий. Він не був навіть поранений. Його засипало землею. Через силу він вибрався з-під землі, напружений до краю, щоб кинутись в атаку. Ось він розплющив очі і гостро глянув уперед.

— Ідуть! Пора!.. Ну, проклятуща німото, держись! Комісар встав і випростався.

— Вставай!—гукнув він бійців.— Товариші! За мною, вперед!

Те, що побачив Гетьман праворуч від себе, жахнуло й потрясло його. Горді слова завмерли в його на устах. Бійці не підвелися за ним в контратаку.

їх не було поблизу. Перед ним зяяли чорно-жовті воронки, а трохи далі невеличка купка виснажених без сонця і довгим нестерпним напруженням бійців перебігала вже назад, змітаючи за собою все, що булр живого по дорозі. І коли найдужчі бійці піднімали голови з своїх ям, помітивши цей тривожний рух,— якась хвиля чумної трутизни затоплювала й їх, і, підхопивши, тягла за собою.

— Куди? Куди? Стій, скажені! Стій!— кричав Гетьман, кидаючись навздогін.— Назад! Несвячений!.. Деркач!.. Сирота!.. Назад!.. Що ви робите?

Раптом близький вибух кинув Гетьмана в яму.

Хтось оглянувсь і, побачивши, як падає комісар, зірвав з землі ще десяток бійців, а далі ще і ще, і не пройшло й хвилини, як чума, що вирвалася нарешті з-під п'яти, зробила своє діло.

Немов вітром погнало полк назад. Кожна сотня, побачивши, що вже тікають її сусіди, кидалась у відступ з невпинною пристрастю.

— Стійте! Стійте! Що ж це ми робимо?..

— Стійте! Спиніться!..— кричали бійці один до одного, відходячи все швидше й швидше, і кроки їх тонули в гуркоті ворожих моторів, і страх розливався по жилах, пронизував холодом кишки, розслабляв руки й ноги і гнав їх полем, лугом, через міст. Злетів у повітря міст, через річку — бродом, плавом.

— О прокляте життя! На чортового батька я так бережу тебе? Куди я тікаю? Ну, куди ж я тікаю, щоб я пропав? Стій, стій, кажу тобі!..

Та клятий страх уже скрутив йому лице назад, і тікав боєць по рідній землі, тікав шукати одстрочки у смерті, тікав, щоб битися знову через півста кілометрів і, може, ще в страшніших боях, аби тільки не сьогодні.

Що тягло його назад, що гнало його? Яка таємна сила? Які гемони прокидалися в ньому? Звідки?

Своєволя, нелюбов до слухняності і самозбереження? Звичка до безвідповідальності і балаканини там, де треба просто мовчки діяти? Чи вихована з дитинства неповага до старшого, чи в'яла невибагливість старшого до молодшого? Звідки? Від простуватого генерала до безвладного батька? Від нешанованого, неавторитетного народного учителя чи неодвертого, холодного письменника, а чи просто од нестерпно довгої відсутності зміни біля тяжкого бойового верстата? Хто його знає. Не цим була зайнята Гетьманова голова, ні.

Гетьман метався між бійцями, шукаючи зачинателів утечі, щоб покарати їх за слабодухість на місці злочину, та не знайшов.

Вони всі троє були вже мертві, понищені першими ж мінами ворога.

Вони зяяли вже в небеса розірваними спинами, і вже топталися по їх тілах зеленкуваті німці, ладнаючи свої кляті міномети.

Тільки головний натхненник утечі Сирота лежав горілиць, розплющивши широко скляні лупаті очі, немов дивуючись з несправедливості, немов питаючи усіх:

"Що ж це таке? Я ж почав відходити, а вони... Браття, не робіть цього ніколи, не слухайте мене. Перемога,— вона там... спереду..."

Немов в останню вже роковану мить, повергаючись на землю, аби ніколи вже не встати, побачив Сирота відлітаючу жар-птицю — перемогу.

Все зрозумів, прозрів, та було вже пізно. Відлетіло життя, і упав Сирота на землю мертвий.

Пропали пропадом і бойові його труди, і довгі труднощі, й честь. Задавив його страх, зірвав з високого поста, повернув спиною і втиснув у землю.

Командир артилерійського дивізіону капітан Василь Кравчина дивився на відступ полку, і важкий гнів розтинав йому душу.

Які тікали люди! Які люди бігли!

Підхоплений натовпом прагнучих відстрочки у смерті, біг переяславський капітан Суховій Кирило з двома орденами бойового Червоного Прапора.

Біг лейтенант Вовк Микита. Двісті п'ятдесят німецьких, румунських, італійських, угорських і інших голів закарбовано на бойовому рахунку Вовка. Біг.

Біг, проклинаючи геть-чисто все на світі, славетний винищувач танків, рушничник Левко Глевкий з-під Кам'янця-Подільського.

Бігли, мов розлютовані леви серед потоку буйволів, грізні кулеметники Гаркавенко Петро з Полтавщини, Британ Лука і Вовкотрубенки Роман, Устим і Андрій, Хуторний Олександр, Труханов Данило, Тарас Губа.

Які були люди! Цілу Вкраїну пройшли в найтяжчих боях, у труді, з гнівом, з незабутніми розлуками,— професори боїв, засад і нападів страшенних. Які були люди! Бігли.

Біг Вернигора Степан, заслужений тракторист республіки і снайпер безпощадний. Коли проводжала Вернигору. мати, вона говорила, вмиваючись сльозами:

— Одверни, господи, од тебе руку смерті! Стоятиму з молитвами на зорях вечірніх і ранішніх на схід сонця, щоб не брала тебе ні куля, ані шабля. Ой вернися, вернися живий!

Біг.

Які люди бігли!

Капітан Кравчина не витримав. Що робити? Зривається перемога. А тут снарядів підвезли, тільки б воювати. Біжать! Він бачив уже їхні спини. Вже щось тягло і його услід за ними. Вже кричали йому, що нема в живих ні командира, ні комісара, ні командирів многих сотень, що передню лінію вже стерто з лиця землі і танків німецьких з'явилося видимо-невидимо.

— Стійте, сякі-такі!— закричав Кравчина і кинувся з револьвером у натовп.— Наказую — стій! Я приймаю на себе командування! Стій!

Та вже ніхто його не чув, ні одна душа. Він стояв один, мов у пустелі, і ураганом проносило повз нього людський пісок.

Кравчина оглядався на всі боки, і тяжкий гнів і розпач душили його.

Він одступав од самого кордону. Од самого кордону він перемагав ворога в боях і одступав, одступав, одступав.

Багато разів він накликав на себе смерть. Не раз безсонними ночами посилав він у небо свої докори й прокляття, сам не знаючи кому.

Ненавидячи відступ, він ненавидів усіх, що одступали, й себе. Залишаючи ворогу села й міста, він проходив ними, мов винуватий, мов обманщик. Він проносив гірку свою чашу сорому мимо нещасних жителів. Він одвертався, коли вони, зостаючись, дивились на нього з німим докором і страхом перед невідомим. Як він ненавидів усе це! О, хто все це переживе!

— Товаришу капітан, відходимо!— підбіг до нього сержант Швець.

— Капітан Кравчина! Не пускай артилерію! Затримай артилерію!— гукав, підбігаючи, комісар Гетьман.

Разом з Гетьманом Кравчина кинувся до своїх батарей.

Трутизна відступу вже збаламутила його артилеристів. Він це помітив зразу. Він ринувся на них з шаленою нелюдською лайкою. Артилеристи збилися докупи, збентежені і злі. Він бігав перед ними, мов приборкувач перед левами, і тикав кожному під ніс свого маузера.

— Назад! Назад! До гармат! Наказую стати до гармат!— кричав Лука Гетьман.

Раптом з натовпу вискочив з круглими від незвичайного збудження очима артилерист Устим Синичка.

— Не мучте нас! Не мучте народ!

— Який народ? Хто народ?

— Ми, ми, ми народ!

— Брешеш! Ви не народ!

— Що???

— Ви армія! Народ в неволі, чорти б вашу душу побрали нехай! Стоять!— розсердився Кравчина.

— Пустіть нас!!!—закричав Синичка і затремтів усім своїм розторганим єством.

Тоді Кравчина сунув Синичці маузера майже в самий рот і прийняв гріх на свою^ душу.

— Нас проклянуть,4 якщо ми одступимо,— сказав він тоном наказу після недовгої моторошної паузи.

Бійці настовбурчились. Страх, і зло, і страждання, здавалося, змели з них усе людське, воїнське. Здавалось, слабодухість і жадоба спасіння ось-ось кинуть їх на злочин. Вони дивились через труп Синички на свого капітана з такою ненавистю, що волосся стало б сторч у найхоробрішої лю* дини.

Невідомо, чим би закінчився цей нерівний двобій — може, й не вдалося б капітану Кравчині вдержати своїх збектежених бійців, може, переступили б вони через нього, щоб потім все життя терзатись в пам'яті своїй безчесним вчинком,— коли ж добрих два десятки двохсотп'ятдесятикілограмових авіабомб притисли всіх до землі.

— Встать!.. Нас проклянуть, якщо ми одступимо,— ще раз сказав Кравчина, коли за кілька хвилин всі підвелися.— Знаєте, хто нас прокляне?

— Знаємо, товаришу капітан,— сказали бійці, оглядаючись на тяжкі втрати, що зазнали від бомб бійці, які відступали.

— Боєць Левко Гненний, скажи, хто нас прокляне?

— Народ!— відповів Левко Гненний, і сльози підкотилися до його очей.

— До гармат!— наказав тихо і спокійно Кравчина.

Команди кинулись до гармат і стали, і тут уже всім зробилось ясно, що відступу не буде, що почалося зовсім друге життя. Все дрібне, нікчемне, погане, все, що було незначного і слабкого в людині,— все неначе відійшло десь собі вслід за полком. Найтруднішу в житті людини межу перейдено.

Якусь хвилину артилеристи стояли мовчки, в глибокому внутрішньому споглядданні, і кожен відчув до краю своє місце в житті.

Кравчина зрозумів це і побачив, що починається перемога і що битися можна до кінця.

Коли бійці стали до гармат, і кулеметники зайняли свої точки, і бронебійники вернулись до своїх ям, Кравчина побачив, що не тільки ніхто з його бійців не вийшов з бою, а навіть чимало полчан із полку, який відступив, зосталося з ним.

Остався Іван Лобода, Яремин Микита, Данило Ковтун — чернігівські товариші, Ілля Щасний, Братів Демид, обидва горді і злі бронебійники, і багато інших любителів сильних боїв зосталось при артилерії. Всі позалазили в ями і приготували зброю. І тільки де-не-де виринали з землі одчайдушні молодецькі їхні голови, мов голови плавців у грізно тихому перед ураганом морі.

Василь Кравчина розумів усю винятковість становища всю свою відповідальність за життя бійців. Ніхто з них, може, й не думав, до якого бою готувались вони. Думи свої вони доручили йому.. Лише на ньому одному лежав увесь тягар оборони цієї подвійної ізлучини річки, куди так вперто рвалися німці. Кравчина хутко переладнав свої батареї відповідно

до нових обставин, створив нові кулеметні, мінометні, бронебійні точки. Мислі швидко і жарко палали в його голові.

— Так, все добре, добре. Ну гаразд... Гетьман, скажи мені...

— Так.

— Тепер ти зрозумів, що в мене за люди?

— Так.

— Чи ж можу я в оцю безвихідну годину одрізати своїм людям всі стежки до життя? Ти бачив, як вони на мене дивилися? Які люди!

— Думаю, не можна.

— Не можна, не можна, Гетьмане! Люди завжди можуть битися в ім'я перемоги.

— Так.

— Але не в ім'я смерті.

— Так, так.

— Гетьман, прощай! Біжи. Біжи доганяти полк. Не добіжиш — повзи, лізь, котися бубном, тільки дожени й верни сюди полк.

— Так.

— Не запізнись, друже. Пам'ятай... О, вже починається...

— Прощай!— і Гетьман кинувся навздогін полку.

— Прощай!

Як не просто, як трудно сьогодні в бою. Яка робота для мозку, який великий опір почуттів. Витримати, не згубивши розуму, один лиш ультразвук боїв, набіть без загрози для життя, без споглядання навіть смерті,— вже є подвиг. Величні й могутні сили діють сьогодні в бою.

Відійшовши на шість кілометрів, аж за річку, виснажені безсонням бійці попадали на тому березі, як убиті, хто де стояв, і в одну мить заснули всім полком. Не спали тільки командири. Вони стояли, вилискуючи орденами і без орденів, потупивши в землю свої передчасно посивілі голови. Брак вусів робив їх зовнішній вигляд незначним і мало відповідним жорстокості подій і суворій мужності їх життя. Багато з них було в крові, та вони її не помічали.

Перед командирами стояв суворий їх генерал Макар Нечипорук.

— Зрадники! Так вашу так, і так, і так... Предателі! Так вашу так, і так, і так... Боягузи! Так вашу так, і так, і так...

Низько похилили голови командири заснулого полку, і тяжкі зітхання виривалися з молодих грудей. Печаль і туга в'ялили їхні серця, і сльози підверталися до многих молодих очей, і стискалися кулаки од складних і гірких почувань. Лейтенант Вовк Микита плакав.

— Під суд оддам! Так вашу так, і так, і так... Розстріляю! Так, розтак, перетак, нехай!..

Ще нижче похилилися командирські голови. Всі вже ио-юдилися з промовою генерала. Всі потупились перед ним і смиренно хитали головами, мовляв,— ой вірно ж як, вірно, золоті слова.

Не погодився тільки старший лейтенант Андрій Орлюк, юнак розумний і освічений, але задерикуватий і завжди з чимось не згодний.

Він раптом перебив генерала й почав говорити з такою самовпевненістю, голос у нього був, незважаючи на маленький зріст, такий гучний і пронизливий, і слова вилітали з нього, як з кулемета, з такою швидкістю, а між словами у нього лишалися такі маленькі щілинки, що як генерал не 'намагався прорватися між них зі своїми товстими словами, генеральські слова одскакували рикошетом від суцільної завіси словесного вогню Андрія Орлюка.

— Ні, я не згодний з такою промовою,— говорив Орлюк, виступивши наперед і шанобливо, хоча й гордовито, ставши перед генералом.— Я кандидат наук. Я пішов на Велику Вітчизняну війну добровільно. Клянусь своїми ранами, мені однаково, чи буду я вбитий. Я годен умерти хоч сьогодні, зараз, в цю хвилину... Але в цю велику трагедійну годину життя нашої Вітчизни, коли всі наші фізичні й духовні сили повинні палати високим полум'ям для перемоги над фашизмом,— я прошу перед новим боєм інших генеральських повчальних слів. В цю високу і грізну годину я прошу у вас слів високих і натхненних, а не цих брутальних нездорових і застарілих слів з арсеналу старої війни!

Боже ти мій, як же ж не розсердився генерал Нечипорук і всі, що стояли за його спиною, військові спеціалісти без вусів і орденів, але строгі і мовчазні, ніби вони знали все на світі і були переповнені таємницями.

— Як ти смієш? Ми тебе, зрадника й боягуза, розстріляємо за такі слова!

— Стріляйте!— закричав лейтенант Орлюк.— Краще мені вмерти зараз отут-о, ніж слухати отакі слова! Не було в нас культури побуту, нема й культури війни!

— Замовч, утікач! Предатель! Боягуз!— розгнівався генерал Макар Нечипорук.

— Ні, не боягуз я, товаришу генерал! Не тікав я з поля бою. Я біг, підхоплений лавиною утікачів. Що смерть? Не смерті страшно. Страшно малої ціни смерті. А я прийшов, до речі, на війну не за смертю. Я прийшов за перемогою!.. А ваша промова, хоча й має міцну словесну основу, призводить нас, однак, не до перемоги, а до загибелі, як до гіркого хоча б доказу нашої непричетності до боягузництва і зради.

— Замовч...

— Вмерти — це не означає забезпечити перемогу! Нам потрібна перемога! І життя! Будьте ласкаві, звольте правильно вести війну!

— Замовч...

— Нащо ви довели нерви полку до повного виснаження! Погляньте, полк спить!

— Замовч! Розтрам, трам, трам, трам!— прорвався нарешті генерал так голосно, що полк прокинувся і командири захвилювались.

Тоді комісар Лука Гетьман, прибігши саме на промову лейтенанта Орлюка, взяв собі слово й сказав:

— Ой лейтенанте Орлюк, до чого ж невірні твої слова! Освічена, я бачу, ти людина й хоробра, інакше не було б у тебе орденів Червоного Прапора, і Батьківщину ти любиш, і крові за неї пролив немало, та говориш ти невірно. Невірно! І ніхто в світі, ні один справжній воїн не повірить, щоб генерал Червоної Армії Макар Нечипорук міг так недостойно зневажати честь своїх командирів. Хіба ж можна так грубо й вульгарно тлумачити слова генерала Макара Нечипорука в буквальному розумінні? Безумовно, ні. Ні, лейтенанте Орлюк! Ці слова, коли ти вже хочеш знати, треба розуміти фігурально, як військову хитрість генерала Макара Нечипорука.

— Істинна правда,— тихо погодився генерал Нечипорук і замислено похитав головою, немовби кажучи: "О часи!"

— Адже в нашого генерала побутовий стиль,— продовжував Гетьман, — а в тебе, Орлюк, героїчний. Ось тому ти, Орлюк, і позбавлений вірного розуміння свого прямого начальника. Адже цими неначебто зашифрованими зовнішньою брутальністю словами генерал Макар Нечипорук що хотів сказати? Він хотів сказати: "Дорогі мої синочки, який мені жаль, що я вже не молодий лейтенант, не сержант, що не можу я вже особисто кинутися з вами в атаку на клятого ворога!"

— Істинна правда. Вірно...

— "Що вже літа мої і мій високий чин не дозволяють мені самому врубатися з вами у ворога, і гнати його, і трощити, й ненавидіти його. Сьогодні я лише посилаю вас у бій... Діти мої, гордість моя і надіє! Як багато вимагається сьогодні од вас. Як багато поклала на вас історія... Батьківщина в неволі!.. Чуєте!"

— Чуєм!— зітхнули командири.

Наступила глибока тиша. Десь далеко гриміли гармати Кравчини.

— Полк, вста-ать!— пролунала команда.

Але полк вже стояв, розбуджений громовими словами. Бійці оглядалися в нестямі, згадуючи відступ, мов недобрий сон. Гетьман ступив три кроки вперед:

— "Що ви наробили? Нащо ви відступили? Доки нещасні наші батьки дивитимуться нам у спини? Доки стрілятимуть їх вороги, доки палитимуть, вішатимуть? Де вони? Де наші дружини? Де дівчата, діти? Де могили наших героїв, товаришів наших? Топчуться німецьким чоботом!.. Де наша многостраждальна Україна? Ворог завалив її, як обвалом. Ворог

хоче жити, плодитися на ній... А ви що? Побігли одси-патись?!. Страшно? А ворогу не страшно? Ворогу ще страшніше. Він на чужій землі!.. Полк заснув... А чому капітан Кравчина не заснув? Чому не заснула артилерія? Чуєте? Ось вона гримить, безсонна. Це Кравчина, його орли!"

Генерал Макар Нечипорук був глибоко схвильований і зворушений, слухаючи свою промову. Багато чого нагадала вона йому. Багато славетних діл минулого виникло в його пам'яті.

Пригадав він свою просту героїчну молодість, не загромаджену ні танками, ні радіоапаратами, ні самольотами. Пригадав стару царську війну і величну громадянську епопею, коли, грізний ворог ворогів революції, він, Макар Нечипорук, рубав їх у пішому й кінному бою з товаришами. А які були товариші! А який він сам був товариш! Літа, літа...

— "Ніде правди діти,— докінчував Лука Гетьман генеральську промову,— погано я зробив, старий хрін, чорти б мою душу побрали, нехай кепсько зробив, що не прислав вам вчасно зміну, що міряв я трати ваших сил старою міркою громадянської війни. Так що ж мені робити? Не був я, браття мої, за кордоном, недоглянув ворога, проґавив, не вгледів, які чортові сили ховаються в його клятій душі! Не був! Так що ж накажете чинити? Задавати хропака за річкою та балакати, поки ворог не задушить Кравчину, а потім насяде й на нас: "Рус, здавайся!"?"

— Не здамося! Ні! Не бувати цьому!— загукали командири.

Генерал Макар Нечипорук поглянув на командирів.

— Які люди! І нащо я їх лаяв — не знаю. Ні, лайка — це не те. Не та війна. Лайка — діло кавалерійське, кінське. А тут потрібні інші слова. От як Гетьман мене пояснює...

Генерал глянув на Луку Гетьмана.

"Яка людина! І звідки він мене так добре знає?"

— ...Пам'ятайте, товариші, не тільки Батьківщина, не тільки весь світ, а навіть прийдешні століття дивляться сьогодні на нас!

Гетьман говорив голосніше й голосніше. Ширше й ширше розправлялися в командирів плечі, розгиналися шиї, підводились юні голови і очі блищали гордим блиском.

— Так не рятуйтеся в бою, хлопці! До чортового батька такий порятунок! Там, де рятуються, там не перемагають. Будьте горді, брати! — гукнув Гетьман ще голосніше.

Ще ширше розправились плечі у командирів і бійців, ще вище піднялися голови. Не пізнати стало полку.

— "Не ждіть, воюйте щодня, щогодини, щохвилини! Шукайте ворога, творіть війну! Творіть перемогу!"— от що хотів сказати наш генерал.

Генерал Макар Нечипорук не витримав. Він кинувся до Гетьмана і гучно поцілував його при всіх в обидві щоки три рази, як на великдень. Потім перецілував усіх. Всі були глибоко зворушені й схвильовані.

Незгодний лейтенант Орлюк не знав, куди подітися від сорому, і став просить пробачення в генерала, але Нечипорук поцілував і його, тут же прошептавши йому на вухо:— Зачекай. Я тобі пропишу героїчний стиль.

— Синочки мої!— крикнув він своїм хриплим голосом.— Ви не дивіться, що я генерал. Я такий же, як і ви. Одна в нас сім'я, одна критика, одна біда і одна найбільша в світі задача — перемолоти ворога. Ось скоро він вже почує од нас не таке. Горбом своїм і п'ятами почує! Та кров'ю! Покажемо ми йому шлях до Берліна!

— Покажем, товаришу генерал!— крикнули бійці.

— Але вірно я сказав, он як Гетьман говорить, перемога сама не прийде. Шукайте її, творіть, бажайте її, і тоді вона наша!.. Так будемо ж битися, розтак, перетак нехай!

— Будемо! Будемо!— загримів увесь полк.

Раптом сильна автоматна стрілянина примусила всіх обернутися в бік річки. Переслідуваний цілим роєм німців, до річки з того боку зигзагами, мов блискавка, біг боєць Левко Гненний. Німці стріляли по Левку на чім світ стоїть.

— Стій, рус! Здавайся!— гукали вони, забігаючи Гнен-ному навперейми.

— Чортового батька!— лаявся Гненний і, мов підбитий, покотився до річки. Метнулись німці до Левка навперейми лозою, тоді Левко, підпустивши їх, скільки там було треба, перекалічив майже половину трьома гранатами, а сам кинувся сторч головою в воду, тільки його й бачили.

Тут саме й підбігли однополчани. Одігнали вони пострілами дурних німців, міркуючи, кого ж це німці вбили на тім боці, коли ж раптом перед самісіньким їхнім носом під берегом виринає Левко Гненний, злий, як диявол.

— Звідки?— спитав його помічник генерала Макара Иечипорука, коли Гненний, увесь в синяках і ґулях, мокрий і покарбований різними випадковостями життя, опинивсь перед командирами.

— З ворожого оточення,— сказав один військовий спеціаліст, що був присутній при витягуванні Левка з води.

— Ніхто мене не оточував,— виправдувався Левко Гнен-ний.— В голові у вас заточилося...

— А звідки ж ти?

— Яз бою... Бій не закінчено. Отож рано мені оточенням докоряти.

— Говори толком, звідки ти?

— Од капітана Кравчини,— сказав Гненний.

— Од Кравчини? Як Кравчина? Що Кравчина? Де записка? Що передав Кравчина?— захвилювались командири.

— Курить хочу...— сказав Гненний.

— Дайте ж йому цигарку! Цигарку дайте, бюрократи! Ну!— наказав генерал.

Дали цигарку.

— Де записка?

— Нема записки. Велів передати на словах,— сказав Гненний і глибоко затягся димом. Давно вже він не палив такої смачної цигарки.

— Що передати? Кажи мерщій! Як діла?

— Зараз.

— Ну?

— Фріца витяг капітан з розбитого танка. Сильно був підсмажений і випивши. Так там таке балакає...

— Ну? Що?

— Ат!..— махнув рукою Гненний, не бажаючи ніби і згадувати ні про фріца, ні про його кляті балачки.

— Та кажи вже, чортів син, не дратуй нас!— закричав один військовий спеціаліст.— Що казав полонений?

— Та нічого такого доброго, сказать би, й не казав. Лаявся все. Дурні ви, каже. На чортового батька ви одступали? Ми ж, каже, зовсім уже язики висолопили від вашого вогню і вважали себе вже пропащими. Резервів нема, пального в танках нема, артилерія ваша дух забиває. Прямо капут, та й годі. Коли ж зирк — побігли ваші...

— Зрадники!..— закричав Макар Нечипорук і затупотів чобітьми.

— Отаке-то! Дак тоді капітан Кравчина й каже: "Побіжи,— каже,— Гненний, до полку і, якщо добіжиш живий, передай там усім, що всі вони боягузи й дурні".

— Вірно!— гукнув Нечипорук.

— А коли, каже, побачиш там генерала Нечипорука Ма-кара, дак ти, каже, скажи...

— Годі! Стій! Досить! Все ясно,— пустився генерал Макар Нечипорук на тонкі воєнні хитрощі з явним розрахунком вирішити дві тактичні задачі: по-перше, щоб ніхто не взнав, яку саме військову таємницю повелів капітан передати особисто йому, генералу Нечипоруку, по-друге, як можна скоріше вдарити на виручку Кравчині.

Проте як не старався генерал Макар Нечипорук і як не благав його Лука Гетьман поспішати, податися зразу на виручку Кравчині все ж таки не вдалося.

Довго ще розпитували Левка Гненного різні військові спеціалісти, довго міркували, чи не німецький він часом шпигун, підісланий, щоб заманити увесь полк у лабети.

Проте Левко не здавався. Він уже був два рази у справжніх оточеннях і добре знав усі небезпеки, проте йому пощастило обидва рази вилізти з них без найменших наслідків, хоча й з немалими трудами.

Тому на всі поставлені йому військовими спеціалістами найтонші запитання щодо причини і обставин його, Левкової, появи, з боку противника, що проявив при стрільбі по ньому, Левку Гненному, підозріле, подібне до інсценіровки, непопадання, а також відносно раптового поринання його в річку і довгого звідти невилізання, він протягом кількох годин одповідав на всі боки з винятковим тактом і не менш досконалим найтоншим знанням^ діла, а де не знав, там мовчав, ні разу при цьому не помилившись, що точно.

Переконавшись таким чином, що тут шпигунства нема і що факт поранення Левка з боку противника не відбувся внаслідок особливого його, Левка Гненного, уміння бігати, полк вирішив негайно йти виручати артилерію.

Генерал Макар Нечипорук, який не мав юридичних талантів і навіть почував до юриспруденції щось вроді зневаги чи огиди, не був присутній при цьому. Він зразу розкусив Гненного і давно вже гасав з Гетьманом по полку.

Він переладнав уже й поповнив деякі роти, діставав десь нозі міномети, набої, збирав зв'язкове господарство.

Скоро, скоро! Кожний гук, що доносився з бою, немов вибухав у грудях бійців. Всі були знову в повній бойовій готовності і з нетерпінням ждали генеральського слова. Але перед самим генеральським наказом

виступив ще з короткою промовою фронтовий письменник, інтендант Євген Тополя.

— ...Отже, брати та сестри, я кінчаю! У цей величний час, коли наш безсмертний народ проливає сторіками моря своєї благородної крові за праве діло, треба битися краще. Зараз не час погано воювати. Треба краще командувати і битися треба краще!.. Краще треба битися, краще! — гукнув з усієї сили письменник. І здавалося його багатій уяві в цю мить, що повчальна промова надихнула бійців на подвиги, що зараз почнеться щось надзвичайне. Голос його тремтів од глибокого хвилювання.

— А чи не могли б ви повчити нас, як же саме треба битися краще?— почувся з середини полку голос знаменитого бронебійника Устима Вовкотрубенка.

— Як битися?— вигукнув письменник.— Я не військовий спеціаліст, але я знаю як. Треба битися, як бивсь Богун, Кривоніс1, Байда2, Сагайдачний3, Вишневецький4, Данило Галицький!

— Не знаємо таких! З якої частини?

— Це не з частини! Це історичні герої! Колись в історії бились.

— А звідки ви знаєте, що вони кращі од нас? Ви їх бачили?— образились Вовкотрубенки.

— Написано.

— А, мало що написано! Може, тоді писателі були кращі. Бідовіші. Дуже просто. От і написали!— загомоніли бійці і командири.

— Товариші, я знаю Байду,— сказав кандидат хімічних наук лейтенант Орлюк.— Байда — це ж командир танкового полку. Дійсно, прекрасний командир і чудесний товариш!

— Понятно!— сказав полк.

0 патетики! Сучасники великих подій, письменники Вітчизни! Взиваєте ви гучно до народу, щоб бився він не просто за Вітчизну, а так, як билися в старі часи Богдани, Кривоноси, Богуни чи легендарні пращури чубаті — Сагайдачний, Байда, князь Данило, Святослав.

1 опускають перед вами очі, несвідомі в заплутаній історії своїй, звичайні ваші адресати, не відаючи часом, хто ж цієї герої? Чи то командири сусідніх гвардійських полків, чи їх натхненні комісари, чи то таки й справді давно позабуті начальники старовинних військ? І, довідавшися в рідких, одчайдушних знавців старовини про прадідів великих і безсмертних, запитують себе в тривозі: а в нашу, величнішу від усіх великих воєн, в цю от трагедійну пору, невже ж бо нікого поставити на зразок у великі горді лави? Невже пак нікому стати поруч? Невже так висохли, позморщувалися душі? Чи не звелися лицарі? Чи не змарнів наш рід?

Ні, не змарнів наш рід! Не перевелися й лицарі на нашій землі. Жива душа народна. Є кому стати з Богуном і з Байдою, є кому стать!

Хто ж це? Чий син? Звідки? Невідомо. Хто він був до війни? А хто його знає? Що любив — лани, сади, мости, заводи? Ніхто не знає. В штабах не відають дрібниць.

Прости, нащадок князя Святослава, капітан артилерії Василь Кравчина з Дніпропетровщини. Звідки? З Київщини. Чи з Чернігівщини. І трохи не агроном райзем-управи...

Він стояв на бугрі і дивився у бінокль. Коли недобита німецька піхота ринулась в прорив, він змів її з лиця землі, але бій припинився ненадовго.

Не встигли його артилеристи перекурити, як уже горб затремтів під ним од ворожої артилерії, заклубивсь, як вулкан. Заревли над головою самольоти, а в далечині з-за горбів виповзали вже танки.

Кравчина кинувся в бліндаж.

— Якимаха?

— Да!

— Виходь з батареєю праворуч вперед!

— Так! Да!

— В долину виходь, у долину праворуч!— говорив капітан Кравчина по телефону Якимасі.— На тебе, Якимаха, зараз посунеться з-за горба танковий вал! Приймай добре!

— Да-а!..

— Не відступати до смерті! Передай ружейникам — я наказав...

— Да-а!

— ...Шинкаренко!

— Да!

— Поглядай на Якимаху!.. Га?.. До мене!

— Товаришу капітан...

— ...Дегтяренко?

— Да!

— Ну?

— Нічим дихати. Сильно накрило.

— Га?

— Притисло сильно!

— Чим?

— Бомбами.

— Бомбами?

— Да!

— Якими бомбами? ,

— Важкими.

— А ти яких захотів? Легеньких?— розсердився Кравчина.— Ти де сидиш? Де ти сидиш, я тебе питаю? На війні ти сидиш чи ні? Говори, де ти сидиш?

— Та на війні, а де ж, по-вашому, на стадіоні "Динамо" чи на весіллі, бодай вона трижди була згоріла, трясця її матері з такою війною!..

— Помовч... В чім діло?

— Поранений.

— Га?

— Руки нема. Ясно?., і ноги... і людей поранено. Ясно?

— Кавуна! Кавуна швидко!.. Кавун?

— Кавун!

— Батарея Дегтяренка виходить з ладу... Наказую бігом зайняти його позицію.

— Да!

— Стояти всмерть!

— Стою!

Великої сили авіабомба впала коло самого бліндажа капітана, за нею друга, третя. Бліндаж завалився. Кравчина виліз з нього чудом, як з могили.

— Кавун?

Старший сержант Іван Кавун з Запоріжжя не був у мирному житті ні професором, ні лікарем, ані інженером. Не був він, як можна вже догадатися по одному його чину й прізвищу, ні суддею, ні слідчим, ані завідуючим магазином. Він не годився на такі високі посади. Проте, як і всяка людина, він мав свій талант, і знайшов себе в ньому, і прославив у ньому себе і свій рід Кавунів з Запоріжжя. Він був воїн. Він був такий великий воїн, що його кілька разів ще змалку виганяли з запорізького комсомолу, а навіть батько часом остерігався його, знаючи по собі, які сили можуть таїтися в тихому Кавуновому роду.

Коли ж перед війною Івана взяли до війська і матері всіх дівчат дихнули нарешті спокійно, до Запоріжжя прибув несподівано лист з повідомленням про рішення його, Івана Кавуна, присвятити все своє життя обороні Батьківщини од ярма капіталізму і стати Героєм Радянського Союзу.

Ця звістка облетіла негайно все Запоріжжя, усі кутки, і коли старий Опанас Кавун, прийшовши з заводу, також довідався про таке рішення свого сина, він подивився на всіх, похитав головою і сказав:

— Ну що ж? Якщо вже, казав той, не годився наш Іван ні до якої роботи, нехай уже хоч в герої виходить, абощо. Давай, стара, вечеряти...

На війні Кавун жив одним бажанням — убити як можна більше ворогів. Це бажання ніколи не покидало його. Він воював не просто з наказу, він воював невпинно, щохвилини. Він був творцем війни, її найтоншим винахідником. Іноді він раптом стріляв із своєї пушки без команди. Це були найбільш разючі по несподіваних наслідках постріли. Він, так би мовити, був гарматним снайпером. Одного разу він сам-один відбив цілу німецьку атаку, спаливши з своєї пушки три танки і добрих півтори сотні чистокровних німців. Слава про Кавуна рознеслася далеко по всіх радянських країнах.

Уральські робочі прислали йому на фронт нову іменну пушку з кованим написом: "Славному Воїну, Герою Радянського Союзу Івану Кавуну Запорізькому". Іван подивився на пушку хазяйським оком, поляпав по ній долонею і сказав:

— Добра пушка. Тепер хай фріци стережуться.

Та, як говориться, навіть на сонці бувають плями. Була пляма і на Кавуні. У нього не було ненависті до німців. Він довго це приховував, але коли ця таємниця замучила його остаточно, коли він побачив у газетах, що таке священна ненависть, він не витримав і признався капітану:

— В мене, товаришу капітан, нема священної ненависті до німців, як це не дивно з мого боку як Героя Радянського Союзу. Але, зізнатися по правді, я більше ненавиджу своїх, коли вони де-небудь відступають. Тобто, ну прямо брав би на картеч, така в мене тоді неприємність. А німці що? Німці як німці. Б'ю навіть із задоволенням. Та ось коли я німців дійсно не люблю і не поважаю, так це коли їх женуть на мене в атаку в одних трусах і п'яних. Так мені тоді противно і гидко дивитися на це непотребство, ну прямо виходжу з себе. Так що мені робити, товаришу капітан, проінструктуйте?

— Нічого, Іван. Бий вже, як бив. Живі будемо, розберемося.

Капітан Кравчина не був теоретиком війни. Він теж був її практиком, виконавцем ненависті.

Тому для нього була зрозуміла і ненависть до своїх за дурні розпорядження, за необачність і за роз'їдаючу душу неорганізованість.

Він не просто ненавидів фашистів, як це буває в тилових людей. Він ненавидів їх невпинно, гостро й злісно. Він часом заздрив їм, як голодний ситому. Він заздрив їх успіхам і ладній чіткості їхніх бойових дій.

Артилеристів своїх він любив більш за все на світі.

— Кавун?

— Га!

— Стояти всмерть!

— Та чув уже! Стою,— сказав Кавун і тут же суворо звелів своїй батареї точно виконувати наказ капітана.— Тільки прошу без суєти,— додав від себе Кавун, коли батарея під сильним огнем стала на нову

позицію.— Коли при мені ото суєта, я перестаю розуміти противника... Я презираю таку війну. Понятно?

— Да.

— Та не да, а точно. Понятно?

— Точно.

— От суєта... Ну давайте!

І Кавун плюнув у долоню, як добрий плотник.

Трудно знайти людину, від якої можна було б почути отакі розумні слова в такий час Інший на його місці забелькотів би вже чортзна-що, побачивши, як летить з-за пагорба велика тічка німецьких танків прямо на нього.

Танки грізно коливалися, мов кораблі на хвилях, стріляючи з ходу з гармат і кулеметів. За ними гуркотіли десантні причепи, густо набиті п'яними автоматниками. А на самих танках сиділо множество зеленкуватих фріців, вчепившись один в одного й за що попало, мов нужа. Грім і гуркіт потрясали все. Вся земля, все здригалося під тягарем залізного потоку. Страшні танки в наступі!

А Кавуну, здавалося, тільки того було й треба. Давно вже мріяв він саме про таку густу танкову атаку з такою багатою начинкою.

— Давай огонь!..— крикнув він раптом неймовірно гучним голосом і весь мов загорівся.

Спалахнули Кавунові хлопці од знайомого крику, кинулись до гармат. В одну мить нічого не стало чути. Чи було страшно? Який там страх, дихати було ніколи, ніколи оглянутись.

Час летів на танках, летіла смерть на секундах і життя. Все скоротилось, стислось і напружилось до краю, все буття. Гарматні обслуги метались левами в шаленому ритмі.

— Снаряд! Замок! Приціл! Огонь!

Від прямих ударів танки репались, і кидались угору, й горіли з причепами, як на страшному суді. Горіло залізо, десант, горіла сталь все ближче, ближче!..

— Тихо!..

Гармати стрибали, мов люті собаки, і гавкали, й вили, і метались в скаженому осатанінні...

Шалений огонь гніву й пристрасті битви надавав бійцям такої велетенської сили, що важкі гармати вертілися в їх руках, як іграшки.

Велетенським напруженням м'язів вони одкочували їх, повертали праворуч, вліво, підкочували вперед.

Вони були мокрі, як з води вилізли.

— Огонь... Огонь... Огонь...

Раптом по радіокоманді всі німецькі танки блискавично крутнулись праворуч і, передушивши немало своїх автоматників, кинулися на батарею Сіроштана.

Тоді Кавун швидко подав особливу коротку команду. Ударили тоді по танках з усіх гармат шрапнеллю та з кулеметів,— і мов вітром змело з танків весь десант, до одного німця, тільки його й бачили. Один лише німець злетів з танка живий. Загубивши розум, він кинувся вперед на батарею і підбіг аж до самого Кавуна з таким безглуздим сміхом, що Кавун перелякався:

— Тю, чорт тебе носить! Приберіть паскуду!

— Перемога! Перемога! Урра!— закричали Підтиченко, Косарик і Торохтій.

Але це ще не була перемога. З лівого боку, з-за коліна, через річку заходили вже бродом в обхід артилерії свіжі німецькі сили.

Та не вдалося німцям обдурити хитрим маневром славних артилеристів. Наказавши гаубичним батареям своїм перенести огонь на переправу, капітан Кравчина, мінометники Лобода Іван, Драгун Петро, Опанас Глек, Федорович Микита, Цимбал, Романченко, одчайдушні кулеметники й бомбометателі Таран, Головацький, Сотник, Муравин Степан, Чумаков, Нехода Петро, Ковтун Данило і множество других, що їх не можна вже було й розглядіти на льоту, все, що було найбистрішого, найгарячішого й найбезстрашні-шого при артилерії,— всі їздові, шофери, розвідники, телефоністи,— всі кинулись до річки. Кожний розумів, що означало загаятись тут хоч на мить. Німці були вже в воді.

Яка була річка! Яка була річка! Прекрасніша між усіма річками! Та сама, що перебродили її, бувало, в косовицю в селі дівчата з граблями, вилами, з білими сорочками в руках над головами, з чарівними піснями й сміхом...

Яка була радісна, незаймана річка...

її було вже не пізнати. Вона текла поругана, зґвалтована і засмічена ворогом. Вода кружляла в ній каламутна й кривава, з дохлою рибою, трупом Іх іншими останками страждань. Снаряди бовтались у воду й вибухали на дні, і з глибоких, тихих ям і затонів виринали жовто-білими черевами догори розпанахані величезні соми, сазани, щуки та інший згублений риб'ячий рід. Хиталися на кручах столітні дерева і падали в річку корінням догори.

Яка була річка! І бруд, і каламуть, і кров у річці, й смерть.

Це була вже не річка, сплав нечистот.

Літали зграї переляканих птахів над боєм. У хвилях повітря носило їх, як у тайфуні, й шпурляло вибухами на всі боки: вперед — назад, вперед — назад! Вони падали в нестямі на землю, шукаючи захисту в страшних людей.

Лисиці тремтіли в своїх смердючих лисячих норах. Вовки в кущах, наївшись чоловічини, припадали черевами до землі н плазували, гидячи землю в проклятому мерзотному вовчому страсі. Від жаху їм поодбирало ноги й шлунки і закар-лючило хвости під животами. Вони не сміли навіть скиглити і тільки ляскали зубами. Вовчиці плакали.

Такий страшний світ був у бою.

Тільки людина могла перенести бій.

Тут билося безсмертя зі смертю.

Повітряні хвилі й буйні завихрення від великих снарядів і вибуху мін зривали людей з землі, крутили їх угорі, мов осінній лист, і кидали на землю.

Все повітря прийшло в шалений рух, все воно, вся атмосфера звучала, ревла, вибухала, крякала і гриміла тисячами громів.

Літали мертві, немов у диявольських безумних снах або в нестямній трясці. Мерці зривалися з землі, по кілька раз літали в чорній куряві, в фонтанах груддя й падали знов на розторгану, понівечену земну кулю, стукаючись в неї, куди і як попало.

Повітря горіло. На бійцях займались сорочки. Палали спини у людей. Кричали "Ай-ай горю!"— і падали на землю, й качалися, й крутилися по ній з виттям, і стогнали, й гасили один одного ударами долонь.

Горіла фарба на гарматах. Здавалося, стріляли з огненних гармат і самі загорались од влучань термітних снарядів і згорали, як блискавки. Пахло смаленими тілами згорілих товаришів, і кості їх курились і чаділи попід ногами друзів — тільки що був, ненавидів, кричав, побіждав. Неправда! Цього бути не могло! Ні, правда! Це було!

Сім раз сходилися бійці з противником. Сім найтяжчих німецьких атак відбили вони — вщент, в порох, в дим. Двадцять шість ворожих танків палало вже перед ними й возносило до неба грізну їхню славу. Трупу ворожого лежало між танками множество.

— Кавун?

— Да!

— Як діла?

— Га? Добрі діла. Га?.. Ну, поставили всмерть, ну й стою... Га?.. Не дражніть мене, товаришу капітан. Не люблю я по телефону балакати. Га? Не чую... Не чую. От суєта.

Нічого вже не чув Кавун. З ушей у нього текла кров. Добрих півтора десятка дрібних мінних скалок роз'ятрювали його тіло і злили, мов тигра. Півбатареї вже не стояло на ногах. Вельми порідшали гарматні команди в Сіроштана, Якимахи і в інших командирів батарей, кулеметних і бронебійних команд.

Німці пішли в атаку в восьмий раз, потім в дев'ятий, в десятий, в одинадцятий. Одинадцять раз майже безперервно кидались осатанілі фашисти в атаку, і одинадцять раз одбивав їх Кравчина.

Тоді вони пішли в дванадцяту атаку, в танкову.

Нові танки прибули з самої Франції, де вони понад рік чекали на вторгнення англійців,— чистенькі, без жодної подряпини, з новими, гарно одягненими молодими танкістами, з новими гарматами і порнографічними фотографіями біля замків. Мов скажені хорти, неслися танки на центр артилерії проти самого Кравчини, упевнені в повному його виснаженні.

Спочатку Кравчина дав по них шалений огонь з усіх батарей і кулеметів, а потім, коли десант злетів з танків, як зграя підбитих горобців, він раптом припинив огонь і наказав усім сховатись за гармати, і вже коли танки були зовсім близько, коли спантеличені мовчанням німецькі командири танків почали висовувати з башт свої маленькі голови, вважаючи себе вже переможцями, Кравчина раптом повелів огонь.

Не многим німецьким командирам пощастило сховати свої маленькі голови. Орудійні залпи сипались один за одним З надзвичайною швидкістю. Бронебійники з своїх щілин, зовсім зблизу, вдарили по танках майже впритул.

Як же не забігали по танках синенькі вогники, як не запалали танки та давай вибухати зсередини, та як не сипонули з них з ревом і зойками свіжі фашисти! Страшно поквиталися з ними артилеристи.

— Бийте, бийте, хлопці! Не жалійте жодної тварюки!— кричав Кравчина, заступаючи на батареї пораненого Якимаху.

Багато танків розбили й спалили товариші в цій атаці, множество німців убили зовсім близько перед очима, очі в очі, крик у крик,— нікого не пожаліли.

Всі відзначилися доблестю, всі до одного чоловіка. Кожний пролив кров ворога, а танки жарко палали перед трупами своїх мертвих хазяїв, мов жертовники,— аж у саме небо.

Німці не витримали й подалися в нестямі назад.

Раптом на бійців сипонула з неба злива різноманітного паперу.

Отруйні листівки з сильно діючим гидким змістом для розкладу волі й розуму противника вкрили геть-чисто всю землю, гармати, бійців і побите товариство.

Настала могильна тиша. Німці поховалися у свої нори І слідкували в бінокліза отруйною дією листівок.

Листівки були свіжі, щойно виготовлені в Берліні най-тоншими майстрами отрут. Підробка правди була в них сколочена в такій тонкій пропорції з брехнею, хитрощами, загрозами і обіцянками, що створювалася мішанина, здатна звалити з ніг утомлену людину.

"За що воюєте, за що вмираєте?" Це священне запитання, написане рукою ворога, набирало якогось порочного звучання, і, падаючи на бійців

з неба в десятках тисяч своїх повторень, шелестіло під ногами, і, здавалося, шепотіло з усіх боків, мов сатана: "За що, за що, за що?"

Почуття бійців збудилися до нестерпного напруження.

Але ніхто не підняв листівку, ні один боєць. Всі одвертались од них, як од непотребства, не достойного погляду людини. Один лише капітан Кравчина підняв листівку.

— Підніміть і прочитайте,— сказав він бійцям.

— Ні, не годиться нам таке читати. Не хочемо гидити свої руки й душу в такий час,— одповіли бійці й знехотя підняли листівки.

— А тепер, брати мої,— сказав Кравчина, коли всі кинули послання ворога з презирством під ноги,— поки німці думають, що ми тут читаємо, хочу я нагадати вам перед вирішальним, а може, для декого й останнім боєм,— за що ми б'ємося, за що вмираємо. Ідіть сюди.

Бійці підійшли до свого командира.

їх було вже небагато. Вони стояли перед ним, мокрі від тягаря трудів і чорні від диму й кривавих патьоків.

Поранені стояли, спираючись на непоранених, і дивились на Кравчину з невимовною ніжністю. А в кого були перебиті ноги чи спина чи хто не міг вже стояти через слабість чи біль, ті лежали віддаля, мов підбиті журавлі, і витягували шиї, аби теж послухати свого командира. Над ними курилася пара і знімалася вгору.

Кравчина зрозумів,— ні, не звичайних пояснень, що визначаються в грошовому чи земельному обчисленні, ждали від нього бійці. Високі, небуденні думи світились на їх простих обличчях.

Перед ним стояли учасники великих подій, жива грізна історія, її автори і криваві її виконавці.

— За що ми б'ємося? За що вмираємо?— голос Кравчини затремтів од глибокого напруження, і хвилювання охопило всіх бійців.— Вороги наші б'ються за особисті багатства, за владу над нашою землею. Друзі наші воювали за мир і лад, за переваги благополучного і щасливого життя своїх країн і здивовано питаються один в одного, за що ж бо бореться радянський селянин? За стільки доларів або марок, як німецький,, чи не за стільки? За стільки гектарів землі, як Гітлер обіцяє кожному своєму солдату? Ні, не за стільки, брати! Не за це. Ми б'ємось за те, чому нема ціни у всьому світі,-^— за Радянську землю!

— За Батьківщину,— зітхнули бійці.

— А те все, за що б'ються вони, не варте й доброго слова людини.

— Не варте воно й плювка доброї людини!— сказали Горобець, Кавун і Якимаха. Вони стояли обнявшись, поранені, і ніжно підтримували один одного...

— У всіх у них,— сказав Кравчина,— своя хижа правда, У нас своя, народна, приспана віками. Шість віків учили нас по-різному мислити, рухатись, молитись. Шість століть гріли нас різними огнями, просвіщали нас різним світлом, кидали в бої одних проти одних під різними знаменами — австрійськими, румунськими, угорськими, польськими...

Не всі бійці розуміли вповні свого командира. Але вірили вони, що це була їх гірка правда, вірили своєму капітану, і перед ним уперше розкрився рідний їх світ у всій своїй зловісній величі і драматизмі.

— Та жива душа народна. Прошуміли століття, і нашу народну правду, трохи не мертву од довгого сну, підняла з могили Партія. Зібрала вона наші землі воєдино і сказала: "Живіть! Спасибі за вірність мечу і за

дружбу. Не забувайте про дружбу народів ніколи. Вся наша сила — в дружбі!" І зійшлися ми, брати, за шість віків уперше, обнялись, заплакали...

— Ми там були! Ми були у Львові! В Буковині!— закричали поранені з своїх кривавих калюж.

— Це ми обнімались там з братами! Ми плакали там!— загомоніли, захвилювались бійці.

— Так, товариші, це були ми,— сказав Кравчина.— Це було при нас, за шість віків уперше. Хто це забуде? Хіба незабутнє можна забути коли?.. Було... Та не встигли ми вдивитися брат у брата, не встигли звикнути до різниці своїх зморщок і шрамів, як уже знову розідрано, розторгано нашу Україну і залито кров'ю. Розтяв її німецький фашистський кат, розкидав порубане її тіло. І кому? Румунії боярській!.. Хортистським катам!5 Ось вони!— вказав Кравчина на німців, і голос його був гнівний, як голос народу.— Скажіть же мені, брати, чи можемо ми не битись?

— Ні, будемо битися всмерть!— закричали артилеристи і кинулися вже бігти до гармат, та Кравчина спинив їх одним рухом руки.

— Не всмерть, а на життя! За великий Радянський Союз народів і за всю Україну — від Закарпатської Русі аж до цього поля бою!

— Огонь!— закричав, не стримавшись, Кавун.

Не витримали народні серця. Обнялися бійці, як стояли, і заплакали. Тільки найсильніші стояли нерухомо, мов заворожені, ледве стримуючи горді сльози.

— Хайль, хайль! Гав-гав-гав!

Коли б діти побачили своїх нікчемних проклятих батьків у цім недостойнім, ганебнім марші! Або німецькі матері коли б побачили своїх сучих синів... Та не побачити їм уже їх ніколи...

— Товаришу старший сержант! Вже показились! Ідуть без штанів і гавкають!— доніс Кавуну молодший сержант Неборак.

Почувши отаке, Кавун спочатку застиг у неприродній позі. Потім несамовита лють спалахнула в ньому з такою силою, що він аж підскочив, як од гадюки, і кинувсь до своєї персональної гармати, щоб зразу ж, негайно учинити по наступаючому противнику вогонь.

Але раптовий телефонний наказ командира несподівано охолодив Кавуна. Кравчина повідомив його, що снарядів уже зовсім обмаль, а Гетьмана не чути, не чути й інших гінців, що теж пропали без сліду.

— От бачите,— сердився Кавун на своїх бійців,— казав я вам, бережіть снаряди! Ось тепер дивіться собі на фриців та чухайте потилиці, поки не підійдуть на сто метрів.

— Нічого, товаришу сержант,— сказав Левко Підтичен-ко, командир другої гармати.— Коли вже є така заборона, ми підождемо. Нехай підходять хоч і на п'ятдесят... О, гляньте!.. Га, тисяча чортів його матері!..

З димової завіси, немов з небуття, показалися німці.

Бійці припали до гармат, кулеметів, автоматів, до всього, що могло стріляти, і з великим подивом вдивлялися в свою смерть.

Вона наближалась до них, кривляючись і ображаючи їх кожним своїм кроком. Кавунові хлопці бачили вже її в різних появах. Бачили грізну й зловісну серед великих пожеж, проклять і стогонів, бачили страшну в нестерпному громі й вибухах металу, бачили невблаганну й моторошну в

гадючому плазі танкових гусениць, бачили жалюгідну й розтинаючу душу на річних переправах і в гнилих болотяних прірвах,— але таку потворну, безсоромну й образливу многі з них бачили вперше.

Німці йшли напівголі, брудні, з волохатими грудьми і животами і являли картину жалюгідну й мерзотну, мов божевільний дім, що вирвався на волю. Вони реготали, свистіли, вили, пританцьовували, і тільки несамовиті од жаху очі виказували їх тупе страждання. Вони були неначе вже не люди, а лихий сон недужої людини.

Бійці міцно трималися за зброю. Однак по мірі наближення німців у многих забігали по спині мурашки. Та тут прийшов на допомогу природний супутник їхнього житгя — гумор. Він ніколи не покидав їх ні в радості, ні в горі. Не покинув і тут.

— Гей, німці! Штани погубили!— закричав наводчик Самійло Косарик.

— Не погубили! Послали Гітлеру в Берлін на просушку!— підкинув Левко Підтиченко.

Всі засміялись.

— А сорочки познімали для чого?

— А то ж на них від гавкання шерсть вигнало, як на собаках. Чуєш, як гавкають?.. Давай, давай, дужче, психи!— кричав Підтиченко, махаючи рукою.

Тут уже всі розійшлися і почали вигукувати на адресу німців різні веселі зауваження.

— Отож вона й є психічна атака, що гавкають, як пси!— сказав Овчаренко.

— Еге!— сказав Кавун.— Ось зараз вони в мене погавкають. Зараз ось полетить з них собача шерсть... Увага!

Коли всі примовкли і німецьке наближення стало майже нестерпним, коли, здавалося, було вже чути їхнє зловонне дихання, Кавун подав команду.

Все затремтіло. Все, що йшло в передніх лавах, було роздерте вщент і знищене огнем, проте другі німецькі лави не подались назад. Голе, отруєне фашистське солдатство лізло через трупи і падало грудьми на міни, на кулемети. Рудий єфрейтор Густав Шмуцке ліз напролом, як заворожений. Чи був він хоробрим і відважним? Не був він хоробрим. Він виконував вищий закон свого життя на війні — наказ. Він божеволів од жаху. Але ззаду були кулемети. А спереду — земля, гектари. Як він хотів цієї землі! Як він хотів знищити на ній все, що жило. Цілий рік він колупав її пальцями, розтирав на долоні, нюхав, брав на язик, цмокав губами, і водянисті очі його блищали неситим виблиском.

— О моя земле, моя, моя, моя!..— шалів він у п'яному сказі і впав з розгону в яму, прямо на бронебійника Івана Лободу.

Довго боролись вони в ямі. Та Іван задавив його і напхав йому повний рот української землі. Потім, важко дихаючи, він підвівся з ями й поглянув у бік батареї.

її вже не було видно. З лівого крила повзли вже до неї німецькі танки з огнеметами. Огнемети метали огонь. Все потонуло в диму.

Даремно викликав Кравчина батарею Кавуна. Ніхто не озивався. Вистріляли Кавунові хлопці всі покладені їм в житті набої, добре потрудились і попадали спати на віки вічні.

Смерть не поскупилася на них, не пожаліла ні гриму, ні фарб, ні роз'ятрених ран, ні жорстоких нелюдських каліцтв. Кожному відпустила

вона пудів по двісті осколків, і куль, і огненних шарів температури надзвичайної.

Ніхто вже не впізнав би їх — ні батьки, ні матері, ані дружини. Та й самі вони в останній час уже не взнавали один одного, так змінили їх пристрасті смертного бою.

Все віддали, все до останньої нитки. Поквиталися з життям, з війною, з ворогами вповні. Не мудрили, не ховалися по резервах і тилах. Не крутилися в штабах, редакціях і военторгах. Не обростали родичами на простих своїх артилерійських посадах. Не видавлювали з малого свого таланту великої користі, нехтували талантом, не любили виставлятись напоказ ні в цілому вигляді, ні в пораненому, ні в яких доблестях, мало шанували своє, неуважні, насмішкуваті і необачні...

Решта лежала в шматках,— де рука, де нога, а де й голова. Не написали вони перед смертю зворушливих записок з проханням, якщо буду вбитий, вважайте мене за комуніста, не встигли. Ніколи було. Які були, такі були. Хто комуніст — комуністом, а хто ні, той також поліг достойно.

Не було в них ні ненависті до інших народів, ані заздрощів. Не бували вони ні в Америках, ні в Парижах, ані в Лон-донах. Не бачили союзників своїх в лице, ні їх союзницьких жінок, ні благополучних їх дітей. Тільки люті закордонні писки жорстоких своїх ворогів і бачили вони в житті, та й то — в атаках.

А Кавун? Де Кавун? Де поховати його, де ставити пам'ятник? Нема Кавуна. Вибухнув Кавун од прямого удару в груди цілого термітного снаряда. Спалахнув за Вітчизну Радянську, як болід, і рознесло вітрами гнівний його запорізький дим над всіма народами.

От які були!

Прости ж їм, світе, їх простоту... Але де треба вже було робити до поту, в сівбу, в косовицю, чи боротися за швидкості й висоти, за урожай, за хліб для всіх,— там вони були перші й незрівнянні з діда-прадіда. І ніколи в криваві часи не декламували — ми жити хочемо! А плювали ворогу в лице в міру своїх сил, приказуючи твердо:

— Вбивайте, чорт вашу душу бери! Всіх не переб'єте!..

Танки пішли на батарею Сіроштана. З неймовірним трудом добрався Сіроштан до телефону. Його поранило великими осколками міни. Кров заливала йому лице. Він облизував її, солону, і протирав липкою від крові рукою закривавлені, поранені свої очниці. Ось і телефонна трубка. Міни крякали навколо, немов казкові величезні жаби,— ква, ква ква, ррр!

— Товаришу капітан. Що будемо діяти? Закидає.

— Га?

— Закидає, кажу, мінами,— плювався кров'ю Сіроштан.

— А ти що думав, Сіроштане? Котлетами будуть тебе закидати? Чи, може, ти думаєш, Сіроштане, вони тобі вареників з вишнями закинуть, га? Я тебе знаю, ти любиш смачні страви, та приймай уже, що дають!— пробував Кравчина підтримати дух командира побутовими жартами.— Сіроштан, алло... Га?.. Стояти на місці.

— Да!— сказав Сіроштан. А стояти вже було ні з чим. Не було вже снарядів, і команди лежали в червоних калюжах. Раптом міномети стихли. На батарею поповзли важкі ворожі танки. Сліпий Сіроштан кинув телефона й заметався по землі, шукаючи наготовлених мін.

— Не бачу я мін, де вони?— шепотів він, мацаючи навколо.— Покажіть, де вони?

— Ось вони,— сказали поранені.

Тоді, надівши на себе чотири диски, Сіроштан випростався:— Прощайте, брати! Нехай живе наша мати Україна! Хай згине тьма!

І пішов назустріч танкам. Він був сліпий, але в останню хвилину йому судилося побачити весь світ. Він умістився в його молодому серці. Під ногами його здригалася земля. Моліться, матері, моліться!..

На третій батареї Мусій Загнибіда, Борщ і Остап Горобець заряджали гармату втрьох. У них було вже тільки три неповних руки, а Данило Ковтун лежав на спині з розірваними руками і ногою зачиняв затвор, вигинаючись, мов змій. Недригайло працював коло гармати один. Його не брало залізо. Підбіг Кравчина і сам став до третьої гармати.

Танки підходили на десять метрів. Земля трусилася в скаженій трясці, й гармати тремтіли дрібним дробом од бли-зості танків і стріляли танкам у лоб, і танки репались, мов яйця, і розлітались в шмаття од прямих ударів і внутрішніх вибухів. І тоді весь поранений гарматний народ кричав "ура", плазуючи у своїй крові і падаючи, кричав: "Ура, ура, ура!"

З нестерпним свистом наближалась до Кравчини бомба. Серед многих тисяч снарядів і бомб це була саме його бомба. В одну мить свист бомби заповнив усе поле бою, увесь світ. І раптом Кравчина згадав свою жінку. Спогад пронісся в його пам'яті з блискавичною швидкістю в якихось мільйонних долях моменту. Так, у нього була дружина... Він спав з нею одну-єдину ніч, рокову ніч початку війни. Він попрощався з нею наспіх і швидко зник за горою в потолочених житах, ні разу навіть не оглянувшись. Він немов кинувся перепливати море. Він довго складав про неї пісні, міняв імена в старих піснях на її дороге ім'я, довго кликав і вголос і тихо у темряві ночами серед шуму й гуркоту боїв.

Та все минає. Чи у полі на важких шляхах відступів, чи од щоденного реву гармат, чи то від труднощів, пригод і небезпек і грубощів житейських,— загубилося десь дороге ім'я, згорнулось, зменшилось до краю і все рідше й рідше виникало в його пам'яті, немов згасло вже в нього стремління до неї. Війна так сильно й жорстоко вчепилася в нього, що нічого вже в ньому не лишилося для любові. Він лякався вже своїх спогадів, тривога сповнювала його душу й печаль. І раптом він побачив її, мов живу, всю, близько перед очима.

"Смерть!" — майнула думка. Кравчина впав, обливаючись кров'ю. Падіння його ніхто не помітив. Серед диму, й огню, і земляного пороху в сонячних просвітах між димами, закривавлені, мов м'ясники чи старовинні хірурги, поранені команди третьої й четвертої батарей трудились в стражду-ванні бою, в хрипінні й стогонах і повертали свої пушки з нелюдською напругою.

Понад тисячу ворогів уклали вже вони перед собою. Смерть виробляла з людьми такі неймовірні речі, що всі вже забули про неї. Кожний боєць підсвідомо почував, що він уже переміг і вільний. Це почуття звільнення од смерті, рідкісне і неповторне, надавало останнім хвилинам їх надзвичайного життя особливої, дивної краси.

Це була творчість і натхнення воїнів недосяжної нікому, тільки обраним прямим виконавцям, перемоги.

Але ось вийшли останні снаряди... Тоді воїни кинулись до щілин з гранатами, мінами, хто з чим устиг, і танки ворога стали над їх головами.

— Рус, здавайся!

— Ні, не здамось, не просіть!

— Наш фюрер дарує вам життя!— голосно читали німецькі танкісти слова з своїх шахрайських книжечок.

— Ми презираем ваше життя!

— Годі війни! Ми хочемо вже миру!

— Не буде вам миру! Живих не випустимо!

Тоді танки почали крутитися на одному місці, мов отруєні пси. Посипалась земля. Величезні гусениці заскреготіли по стальних касках бійців.

— Рус, здавайся! Союзники обдурили вас!

— Самі ви шахраї!

— Ви полонені! Ви наші!

— Вороги, вороги ми!

— Раби!

— Ніколи! Брешете, собаки!

— Ми сидимо у вас на головах!

— Брехня! Ви сидите на мінах!— крикнув Недригайло і висунув з-під танка три міни.— Три міни!— гукнув Недригайло, пояснюючи сказане комбінацією з трьох пальців.

Забігали в німців мурашки по спинах. Вп'ялися вони в свій злодійський словничок. Та не було в ньому потрібних слів.

— Рус, не бійся!— белькотіли вони.

— Не боїмося! Всіх переб'єм, собацюги! Всіх!— закричав з-під танка Якимаха.— Думаєш танками задушити народ? Не поможуть тобі танки! Ні! України забажав? Захотів рабів на козацькій землі? Виходь, виходь, работорговець!— розсердився Якимаха і вискочив з міною з-під танка.

— Виходь, Гітлер. Чуєш?

Невідомо, чим би закінчилась нерівна оця боротьба. Може б, і не вистачило благородного людського духу проти німецького заліза, та раптом ударив по німцях Гетьманів полк, прийшовши-таки на допомогу.

Заметушились німці, заґерґотіли чортзна-що по-німецькому. Кинулись були назустріч полку в контратаку, та не пощастило ні одному з них. Всім їм попало від артилеристів горючими пляшками по ахіллесових задах6. Повиплигували дрібноголові танкісти з палаючих танків прямо під автомати. А з-за обох горбів несли вже огонь капітан Суховій, Орлюк, Вовк Микита, Труханов Данило, Британ, Чумаков Карпо, Вовкотрубенки всі троє, Рубаненко, Гненний,— словом, увесь полк з Лукою Гетьманом на чолі.

Сам генерал Макар Нечипорук розгнівався і, пославши під три чорти всіх своїх тілохранителів і опікунів, кинув на виручку Кравчині весь полк, пообіцявши, в разі невдачі, здерти з Луки шкуру.

Бійці і командири зраділи, побачивши, куди обертається справа, і крикнули своєму рідному генералові одчайдушне гучне "ура".

Шість кілометрів бігли бійці, несучи на плечах усю зброю і змітаючи по дорозі всі німецькі перепони. Вони впали на німецьке психічне скопище, як ураган.

Бій палав недовго, не більше півгодини, але був він жорстокий і кривавий. Бійці ще ніколи не билися з таким лютим гнівом, і добре пометилися вони за свою слабодухість і за своїх товаришів.

Виснажені атаками і великими втратами, німці не витримали грізного натиску полку. Крім того, у них перестала діяти весела трутизна, і солдати, відчувши сильний страх і біль у голові, а також убогість своєї наготи, раптом занепали духом і, забувши про надбавку гектарів, кинулись тікати куди видно, залишаючи батареї і висоту, за яку точився триденний бій.

— Не давайте їм спинитися, не давайте!— кричав Лука Гетьман.

Закипіла вода в річці, запінилася, зачервоніла, і не встигли німці оглянутись, як уже Орлюк і Вовк Микита вискочили з своїми батальйонами на другий берег. Під їх ногами була рідна українська земля!

Та ніколи було привітати її ні гордими словами, ані сльозами радощів. Ніколи було ні впасти на коліна, ні цілувати рідну землю, ні промовляти до неї дорогі слова, що їх кожний проніс у серці через усі бої, огні, труди й пригоди.

— Здрастуй, рідна наша Україно-мати!

Ніколи було. Рідна земля здригалася від вибухів і грому,— вповзали в бій нові ворожі сили. Два полки добірного німецького війська навалилися прямо з ходу на полк Гетьмана, і розпочавсь небачений по пристрасті удару шалений бій.

Які бились люди! Немов цілі століття незламної упертості і бойових щедрот розкрилися раптом у Вернигорах, Труханових, Вовках і Гненних. Рідна батьківська земля умножила їх гнів і силу бойового запалу. Вони немов уросли в землю і, коли німці були вже зовсім близько, вони встали як один і пішли в атаку якраз проти середини грізного німецького валу.

Рудоголовий молодий німецький генерал, прославлений безстрашшям і жорстокістю, посатанів од удару. Він повелів затиснути

полк у залізні лещата і знищити в порох, щоб замучити й добити потім поранених, контужених чи захоплених у бою. На такі випадки він мав навіть особливий загін виродків, що тішилися з жахливих людських страждань. Це були майстри смерті, досвідчені винахідники моторошних каліцтв і тортур, перед якими блідло навіть лихе середньовіччя.

Гетьман догадавсь про маневр рудоголового, та не було вже ні часу, ані змоги від нього ухилитися. І Гетьман пішов на неможливе.

— Вперед! Тільки вперед! Дорожіть кожною секундою!— гукав він щосили.— Пробивайтеся вперед, насідайте йому з правого флангу на карк! На потилицю насідайте!

Ніхто не чув наказів Гетьмана Луки. Та, підкоряючись інстинкту перемоги, чи то натхненню свого бойового таланту, чи просто вирішивши продати свою кров на рідній землі за найдорожчу ціну, бійці зробили неможливе. Вони пробили німецький вал з небаченою в битвах швидкістю і, вискочивши в тил ворогу, появилися раптом перед самим штабом рудоголового.

Це порушення правил війни так вразило безстрашного генерала, так нагло сплутало всі відомі йому плани і статутиі так налякало його, що він ледве вистрибнув з штабу і прудко помчав до першої своєї дивізії. Проте одна біда не приходить— вже одступала дивізія. Вже не було штабу в соснових посадках. Вже бігли крізь зарослі цілі підрозділи, а звідкілясь з південного заходу, майже з тилу, насувався гарматний ураган.

— Стій! Наказую — стій! — люто завив генерал... Йому здавалось, що він збожеволів і світ перевернувся в його хворій уяві й летів стрімголов у прірву.— Звідки огонь? Це фальш! Хальт, мерзотники! Хальт!

Та ніхто вже не слухав генерала.

— "Катюші", "катюші"! Рятуйтеся, тод !!!

Німецьке солдатство бігло, затуляючи голови руками, немов за ними вибухав вулкан, а декотрі падали з розгону і вкручувались головами в пісок, мов змії.

Раптом велетенський свист і шипіння роздерли мутне повітря. Фантастичний рій оранжевих стріл наближавсь до солдатства з блискавичною швидкістю.

Спалахнула повітряна мла, вибухнув до неба огненний вихор, заметався, заклубився димом і заповнив цілий світ катастрофічним звуком, немов не витримала й репнула земна кора.

Не стало ні соснових заростей, ні дивізії, ні безстрашного генерала. Все згоріло й потонуло в диму. Запалював люльку генерал Макар Нечипорук.

Довго придивлявся Нечипорук, довго прикидав, міркував, поки не навів його на думку цей дивовижний Кравчина.

— Хоробрий-таки в мене Кравчина, хоробрий. Ну й розумний же, чортів син! Знав, де не відступити,— ви подумайте! Оце в мене воїн! — сказав він своєму штабу.— Ану давайте!

І, зробивши несподіваний швидкий рейд майже в тил рудоголовому, Нечипорук раптом вдарив своїм важким огненним кулаком у саме німецьке тім'я і провалив його.

Багато німців було побито, багато забрано в полон.

Як величали бійці артилеристів, цього передати не можна. Вони були в рЬнах усі, крім Недригайла й Лободи, яким од цього було навіть ніяково, і вони голосно божились на всі боки, що їм так на роду написано, казали ворожки. Всі їм повірили. Всі були такі щасливі, що забули про

свої рани. Товариші обережно несли їх на плечах чи на руках на верховину завойованої висоти.

Вони возсідали і возлежали на гарячих мокрих плечах своїх бойових братів і на численні привітні їх усмішки й запитання відповідали достойно й скромно.

— А що, дуже насідали на вас німці?

— Да добре насідали, чорти б насіли їхню матір нехай!

— Трудно було?

— Та було й трудно!

— А багато ви їх тут набили.

— Да набили, як стерва! Бачте, скрізь он валяються. Багато набили. Дайте покурить.

— Нате, куріть на здоров'я.

Бранців не чіпали. Одного тільки полоненого й хотів було зачепити Недригайло. Не застрелити і не повісити, а тільки зачепити. Цей військовополонений німець був горбатий, низенький двогорбий ковтюх,— самі неначе ноги, голова й горби. Це так образило Недригайла, що він аж затремтів увесь од гніву, образи й ще чогось невимовного, що вимагало собі негайного вияву.

— А, гидота проклята! З горбами воювати прийшов, роз-таку твою мать нехай! — закричав Недригайло, і сльози виступили в нього на очах. — Як ти посмів сюди з горбами лізти?.. Товариші, з ким ми воюєм? З горбатими! Уб'ю!..

І Недригайло кинувся з кулаками до горбатого.

— Та не гидь собі рук,— спинив його снайпер Опанас Топчій.— Ти ж воїн. Гидив би я собі руки об таке паскудство.

— Ні, ні. Нехай хоч раз ударить по сучку! Побачим, як він собі пальці обламає! — сміялись автоматники.

— Та кинь-бо, Петре...

Тоді Недригайло плюнув і, підійшовши до горбатого, висловив увесь свій гнів особливими словами, підкріпивши їх такою грізною мімікою і тупанням ніг, що горбатий окупант заплигав од жаху і так заверещав, що всі засміялись, в тім числі й сам Недригайло.

— Я вам покажу горби, чортові німці! — гримав він на бранців під загальний регіт свого товариства.

Товариші сиділи після бою здивовані й ніжні. Вони зворушливо казали один одному "ви" і гладили один одного по голові і по плечах. Деякі тут же падали і вмить засинали, провалюючись у сон, і, здавалося, у сні ще догравали страшну свою гру, здригаючись і кидаючись. І глибоко приховане страждання виривалося з їх сонних грудей глухими стогонами і палало на лицях тривожними блискавками далеких громів.

Аж ось несамовитий дикий зойк пролунав у повітрі. На полонених німців кинулася раптом друга група бранців. Це були полонені румуни. Вперше за всю війну побачили румуни своїх союзників і господарів у рівному стані. Немов уражені вибухом безумства, кинулись вони на німців.

В одну мить вся долина, де сиділи полонені німці, перетворилась в дику божевільню, мерзотну й недостойну опису. Бранці ревли, душили

один одного, кусались і провалювали один одному черепи й носи каменюками.

Це була карикатура, огидна, потворна гримаса війни. Румуни перемагали. Вони били німців і, гарикаючи, пояснювали бійцям, що воно й до/чого. Бійці спочатку весело реготали, проте їм скоро остогидло дивитись на таке неподобство і дехто взявся за автомат.

— Та годі, гидота! Не дратуйте нервів! — розгнівався тричі поранений Левко Гненний і закрутив таку гучну лайку, що виписати її на папері наважився б хіба великий письменник, та й то в нетверезому стані, після чого Гненний застрочив ще з автомата над головами бранців, і тільки тоді вони зрозуміли своє справжнє становище і заспокоїлись.

Капітан Кравчина розплющив очі.

Перше, що він побачив, було небо, якраз таке, як він любив,— блакитне, з ніжними кучерявими хмаринками, домашнє.

А перед небом зовсім близько — яблуні в яблуках, груші, і сливи, і багато-багато бджіл, що їх він теж любив.

А ще ближче були мати, батько й сестри, котрих він теж любив, і вони любили й пестили його.

Він лежав у садку, коло старої клуні, в старому дідовому човні, і човен неначе легенько похитувавсь, мов колиска... Пахло яблуками, гнилими грушами, вощиною, медом і батьковим старим кожухом. Прозора дитяча легкість у тілі і тиха затишна радість огорнули його, і човен поплив по саду між яблунями, вуликами аж до смородини, тихо похитуючись і кружляючи.

"Як гарно",— подумав Василь Кравчина і повернув голову.

— Ай...— раптом застогнав він. Гострий біль пронизав його тіло.

— Товаришу капітан, ви чуєте, ви взнаєте нас? — тихо, майже пошепки, питали його артилеристи, намагаючись укласти в свої голоси якнайбільше ніжності.

— Перемога, товаришу капітан, перемога! Ми перемогли,— шептали вони, схиляючись над ним.— Це все ви, товаришу капітан. Ми всі тепер зрозуміли. Спасибі, спасибі вам за перемогу.

Капітан Кравчина пізнав усіх — Якимаху, Гненного, Гловацького, Романченка, Лободу і багатьох інших. Вони стояли навколо нього, всі в красивих чистих бинтах, і були всі красиві, мов на картині.

А в кого, крім голови, були побиті руки, ті тримали їх перед ним, мов великі свічки.

А деякі тримали свої сильно забинтовані поранені руки на грудях, мов немовлят, обережно підтримуючи їх знизу здоровими робочими руками.

— Гетьмана,— прошептав Кравчина тихо, немов боя чись, щоб не відлетіла щаслива мить.— Де Гетьман?

Гетьман і генерал Нечипорук опустились на землю

— Ми тут. Спасибі тобі і прости нас, Кравчина,— сказали вони крізь сльози. Кравчина зрозумів, що він умирає.

— Перемога є?

— Є.

— Де ми?

— На Україні.

— Прощаю. Все прощаю... Усі ми, зрештою, однакові.— Кравчина подивився на бійців і всміхнувся.— Прощайте, брати. Спасибі за дружбу. Добре бились. Останетесь живі — розкажіть там щось і про мене...

— Все розкажемо, до одного слова,— тихо прогули бійці.

— Брешете, забудете... Як і забували всіх...

— Не забудемо!

— Ну спасибі. Не забувайте. Спасибі. Покладіть мене лицем на захід. Ні, поставте мене.

Коли його поставили, він поглянув з високої могили на димний захід, на Україну, і випростався.

— Здрастуй, вічно рідна Батьківщино-мати! Приймай свого сина...

Кравчина примовк. Щось хотілось йому ще сказати, та холод вже сковував йому губи. Високе щастя і гірка скорбота вже згасали в його очах. Життя покидало його.

І щоб не забули:

— Кравчиною звали мене, мамо! і Капітаном Кравчиною! — хотілось крикнути йому в останню мить, та він тільки вже прошептав ці слова, потім хлипнув, мов хлопчик, і вмер.

Постоявши трохи мертвий, він якось нехотя, повільно опустився і ліг на рідну розторгану землю.

Проходила на захід грізна артилерія генерала Макара Нечипорука. Палали обрії, і безупинний гук Макарових гармат хвилював надією мільйони сердець.

Багато чого не знав був Кравчина в житті. Не знав ні закордонних мов, ні закордону і теж не бачив союзників своїх в лице. Бачив лише покривлені жахом обличчя заклятих своїх ворогів.

Багато чого й не вмів він неначе. Не вмів, як то кажуть, ані купити, ні продати, ні приховувати свої юнацькі почуття, ні всміхатись до всіх чарівною, холодною черговою усмішкою.

Був він суворий юнак, міцний і сухий, як добре зерно в недобрі часи.

Та знав він, що не все продається в житті, що є в світі речі, дорожчі від лихішого дорогоцінного каменю,— Батьківщина, народ і перемога.

Пошли ж, доле, надію і силу терпіння невольникам і не-вольницям страшного двадцятого віку!

Пошли гнів, і ненависть, і гордість оборонцям і визволителям нашої Батьківщини!

І рознесіте, довгі времена, славу внуку князя Святослава, капітану артилерії Василю Кравчині та його товаришам, по-іменованим в сьому протоколі сучасника.

Прошумить тисяча, дві,три тисячі літ. Хай же все людство знає і хай знають всі Кравчини, всі Чумакови, Труханови, Гетьмани і всі, що тільки будуть жити, Нещадименки, Горобці, Сіроштани, Борщі, Вернигори, Кавуни, Теліги і Недригай-ленки,— усі нехай знають, як умирали за Батьківщину їх далекі молоді прапрадіди в літо тисяча дев'ятсот сорок друге.

Як воно вмиратиме там людство, хто його знає. Умре, як заслужить. Але так умирати, як помер капітан Червоної Армії Василь Кравчина, пошли, доле, всякій добрій людині.

Він помер, стоячи в обіймах її величності Перемоги.

[1942]